
ЗМІСТ

Пролог	3
Чи був Дмитро Вишневецький тим самим Байдою?	5
Перші документальні згадки про Дмитра Вишневецького	13
Поява козацтва на землях України. Козацькі ватажки, попередники Дмитра Вишневецького	19
Османська імперія і Кримське ханство у XVI сторіччі	34
Перші походи Вишневецького. Співпраця з Бернардом Претвичем	41
Поїздка до Туреччини. Повернення до Литви і поновлення на королівській службі	46
Перші згадки про Запорозьку Січ. Спорудження Дмитром Вишневецьким фортеці на острові Хортиця	50
Боротьба Московської держави з татарами. Передумови союзу Дмитра Вишневецького та Івана Грозного	56
Похід ратників дяка Ржевського на Іслам-Кермень і Очаків. Дмитро Вишневецький на службі у Івана Грозного ...	59

Лівонська війна. Дії Дмитра Вишневецького у 1558 році	68
Облоги Азова 1559—1560 років	76
Закінчення служби у Івана Грозного й повернення Дмитра Вишневецького в Україну	86
Молдавське князівство і боротьба за нього	93
Мотиви, які змусили Дмитра Вишневецького приєднатись до боротьби за молдавську корону	99
Страта Дмитра Вишневецького	108
Епілог	115

ПРОЛОГ

Події сивої давнини наполегливо нагадують про себе у наше високотехнологічне й стрімке ХХІ сторіччя, знову й знову з'являючись перед нами крізь неймовірну товщу часу. Часу, котрий вкрив їх пеленою, зробивши недосяжним для фізичного контакту нині живучих з попередніми епохами і далекими предками. Ті події одночасно розбурхують нашу свідомість, демонструючи нам безмежність всесвіту, у якому ми живемо, й викликають живий інтерес до людей, які кохали і ненавиділи, сміялись і плакали, відчували радість і печаль задовго до того, як на крихітній планеті під назвою Земля з'явились ми самі.

Є щось магічне у тому, як з-під щітки археолога з'являється текст, написаний невідомою рукою тисячі років тому, або єгипетська гробниця відкриває свої двері перед захопленими очима дослідників, даруючи їм можливість відчути зв'язок епох розділених океанами часу. Є щось невимовно хвилююче у старовинній зброй, що відкриває себе нашим очам з вітрин історичних музеїв у вигляді напізвотлілих мечів і шабель, аркебуз і рушниць, за допомогою яких колись тво-

запорозького відчайдуха. Не раз він постає перед нами на полотнах картин або сторінках літературних творів. Ще з дитинства пам'ятаємо ми слова козака Василя з екранизації гоголівської повісті «Пропала грамота»:

Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!..»

І образ таємничого Байди асоціюється у нас з буйним степовим вітром, засмаглими воїнами з оселедцями на головах, довгими вусами, широкими шароварами й кривими козацькими шаблями, з Запорозькою Січчю й походами на ненависних татарських людовів. Ким же був цей чоловік, та чи існував він взагалі, ставимо ми собі запитання?

Виявляється, легендарний Байда насправді існував. І був він не простим запорозьким козаком, а належав до кіл найвідомішої української шляхти свого часу. Ним був Дмитро Іванович Вишневецький, князь і потомок славетного Гедеміна. Та щоб позбутися сумнівів у тому, чи можливо поєднати події, відображені у пісні, з давніми історичними фактами, роздивимось більш прискіпливо, яке відношення фольклорний образ страченого в Цареграді козака Байди міг мати до свого прообразу — князя Дмитра Вишневецького.

Вчені багаторазово досліджували образ козака Байди, намагаючись поєднати цю загадкову особистість з реальною людиною, що проживала у той час. У працях цілого ряду істориків мали місце спроби розглянути цю проблему на

історіографічній основі. Певною мірою питання ідентифікації легендарного козака Байди торкалися М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Голобуцький, Л. Винар, В. Сергійчук. Також можемо бачити цікавість до нього з боку таких вчених, як А. Скальковський і О. Стороженко. Саме Скальковський вперше взяв на себе відповіальність припустити, що образ Байди є не чим іншим, як поетичним відображенням постаті князя Дмитра Івановича Вишневецького. Хоча, заради справедливості, потрібно зазуважити, що у роботах Скальковського відсутні більш-менш переконливі аргументи на користь висунutoї ним теорії.

Далі пішов у своїх працях М. Костомаров. Піддавши аналізу народний фольклор у своїй праці «Слов'янська міфологія», історик стверджував, що у «Пісні про Байду» вимальовується образ народного героя XVI століття князя Дмитра Вишневецького. Крім того, вчений вперше з'ясував причину поваги козацької черні до цієї людини. Згідно з версією Костомарова, незважаючи на своє аристократичне походження, Вишневецький «не надто слухався верховної влади і не зовсім цінував її милість до себе, самовільно ходив воювати, самовільно поступав на службу до московського государя і самовільно полишив її». Князь Дмитро Вишневецький, на думку Костомарова, був більшою мірою козаком, аніж представником польської шляхти, такої ненависної козакам. Створення історичних пісень про Байду стало актом вшанування світлої пам'яті улюблленого отамана козаків.

У працях Антоновича і Драгоманова, що стосуються питання, яке нами розглядається, більший акцент зроблено на те, аби показати велику кількість варіантів пісень про Байду.

Дмитра. Однак, на нашу думку, ці дати можна вважати скоріше припущенням, аніж підтвердженою авторитетними джерелами інформацією, позаяк ніяких документів з цього природу не збереглось.

Місцем народження майбутнього козацького гетьмана був маєток його батьків — містечко Вишневець Кременецького повіту. Записи, які дійшли до нас з сивої давнини, свідчать, що у 1494 році князь Михайло Вишневецький з нагальної потреби зміцнили стару Вишневецьку фортецю, яку досить часто руйнували татарські орди, звів на її місці новий замок. Кам'яниця здійняла свої високі мури на лівому березі річки Горинь, на вершині стрімкої гори. Відтоді Вишневець стає родовим гніздом і славою могутнього роду князів Вишневецьких, першим з котрих вважається Солтан Несвізький, саме його почали іменувати Вишневецьким. Згідно згадок родословних книг, Вишневецькі походять з роду Гедиміновичів — від сина великого князя Литовського Ольгерда Корибути-Димитрія. Батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, з 1533 року перебував на посаді старости єйшиського і ворнянського, а з 1536 року став ще й пропойським і чичерським старостою. Помер він 1543 року. Мати, Анастасія Семенівна, була донькою Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, того самого поборника православ'я в Україні і фундатора однієї з перших українських шкіл. Дмитро був старшим з синів Івана Михайловича Вишневецького. Крім нього у сім'ї, як повідомляє родословна, було ще четверо дітей: брати Сигізмунд, Андрій, Костянтин і сестра Катерина.

Потрібно акцентувати увагу на тому факті, що князівський рід Вишневецьких був на той час одним з найбагатших і най-

Дмитра. Однак, на нашу думку, ці дати можна вважати скоріше припущенням, аніж підтвердженою авторитетними джерелами інформацією, позаяк ніяких документів з цього приводу не збереглось.

Місцем народження майбутнього козацького гетьмана був маєток його батьків — містечко Вишневець Кременецького повіту. Записи, які дійшли до нас з сивої давнини, свідчать, що у 1494 році князь Михайло Вишневецький з нагальної потреби зміцнили стару Вишневецьку фортецю, яку досить часто руйнували татарські орди, звів на її місці новий замок. Кам'яниця здійняла свої високі мури на лівому березі річки Горинь, на вершині стрімкої гори. Відтоді Вишневець стає родовим гніздом і славою могутнього роду князів Вишневецьких, першим з котрих вважається Солтан Несвізький, саме його почали іменувати Вишневецьким. Згідно згадок родословних книг, Вишневецькі походять з роду Гедиміновичів — від сина великого князя Литовського Ольгерда Корибути-Димитрія. Батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, з 1533 року перебував на посаді старости єйшиського і ворнянського, а з 1536 року став ще й пропойським і чичерським старостою. Помер він 1543 року. Мати, Анастасія Семенівна, була донькою Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, того самого поборника православ'я в Україні і фундатора однієї з перших українських шкіл. Дмитро був старшим з синів Івана Михайловича Вишневецького. Крім нього у сім'ї, як повідомляє родословна, було ще четверо дітей: брати Сигізмунд, Андрій, Костянтин і сестра Катерина.

Потрібно акцентувати увагу на тому факті, що князівський рід Вишневецьких був на той час одним з найбагатших і най-

впливовіших родів Великого князівства Литовського. Предками Дмитра по батьківській лінії були великий князь Ольгерд Гедимінович, про якого вже згадувалось, а також князь Ягайло (Ягелло), котрий започаткував династію польських королів Ягеллонів. Крім цих двох відомих предків Дмитра Вишневецького, рід Гедиміновичів подарував світу надзвичайно велику кількість людей, котрі стояли біля витоків історії багатьох європейських країн. Разом з князями Вишневецькими від династії Гедиміновичів походили такі знамениті князівські роди, як Санґушки, Коріатовичі, Курцевічі, Трубецькі, Мілославські, Голіцини і Чарторийські. Крім того, як стверджує вже згадуваний нами науковець Любомир Винар, що має у своєму доробку багато присвячених історії України праць, рід Вишневецьких має безпосереднє відношення до туро-пінських Рюриковичів — роду, котрий вів свої корні ще від часів Київської держави. Батько Дмитра, як вже говорилось, був правителем степових околиць Великого князівства Литовського і тримав уряди староств, які на той час розташовувались на кордоні князівства Литовського і татарських кочовищ.

Можемо припустити, що з молодих літ Дмитро Іванович отримав гарну освіту і добре вивчив військову справу. На таку думку наштовхує той факт, що шляхта XVI сторіччя надавала великого значення вихованню своїх нащадків саме у подібному руслі. І якщо освіта молодому князю була потрібна лише для того, щоб при нагоді похизуватись знанням творів античних філософів або богословів раннього середньовіччя, то знання військової справи мало пряме практичне застосування. Справа у тому, що гонорові шляхтичі середньовічної польсько-литовської держави вважали гідним для себе лише

рилась історія. Не менш сильне відчуття охоплює небайдужого, коли він гортає старовину книгу, дивуючись барвистим фарбам рукопису, котрі не втратили своїх кольорів за сотні років, коли людина читає слова, народжені в голові давно не існуючого творця, слова які оповідають про сучасний автору світ і його власне життя.

Але існує ще один різновид історичної спадщини, не менш важливий, аніж експонати музеїв або стародавні літописи. І це, безумовно, народний фольклор, найбільш наближений до життя народу засіб зрозуміти минуле й вдихнути на повні груди атмосферу давно минулих епох. Протягом своєї історії людство створило немало пам'яток усної народної творчості. Серед них античні міфи, середньовічні саги, скази, билини й легенди. Особливе місце серед такого спадку займають народні пісні, що є у культурній спадщині кожного народу. Вони оспівують народних героїв, знамениті події, або й просто звичайне кохання чоловіка і жінки. Українська нація має у своєму культурному спадку неймовірну кількість таких пісень. Кожен з нас чув їх. Іноді веселі й безтурботні, іноді сумні й ліричні, народні пісні примушують замислитись над долею нашого народу й зазирнути у часи, коли ці пісні тільки складались, не встигнувши перетворитись на історичну спадщину. Розглянемо ж одну з таких пісень, котра своєю появою завдячує героїзму й самопожертві однієї людини, людини, котра, вийшовши за межі звичайної історичної постаті, перетворилася на своєрідний символ українського народу. А разом з тим спробуємо відтворити у пам'яті образ того, хто став прикладом для створення народної пісні — пісні про Дмитра Байду-Вишневецького.

ЧИ БУВ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ТИМ САМИМ БАЙДОЮ?

Напевне немає в сучасній Україні людини, принаймні дорослої, котра б не чула про славетного козака Байду, оспіваного в народній історичній пісні. Таємнича постать народного героя, згадки про якого доносить до нас фольклор з глибини більш ніж чотирьохсот років, примушує знову й знову повернутись думками до тих часів, коли серед українських степів зароджувалось явище, що його пізніше дослідники назвуть козаччиною.

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.

Так вже склалося, що слова цієї історичної пісні, дата народження якої припадає приблизно на середину XVI століття, тим чи іншим чином використовувались безліч разів у творчості, яка мала на меті висвітлити життя козацького народу України. Складається враження, що образ козака Байди — збірний образ, котрий уособлює в собі загальні риси

Згідно з точкою зору цих авторів, пісні про Байду могли оспіувати не одну людину, а декількох. Науковці зазначали, що іноді в «Пісні про Байду» герой зветься Дмитром, а в іншому варіанті його іменують паном Корецьким. Згідно з дослідженнями Антоновича і Драгоманова, на початку XVI сторіччя існував шляхтич на ім'я Самуїл Корецький. Доля Корецького була багато у чому схожа з долею Дмитра Вишневецького. Пан Самуїл, як і Вишневецький, був двічі полонений турками і зрештою ними закатований. На думку цих дослідників, спочатку мали місце два варіанти історичних пісень — один про Дмитра Вишневецького, а інший — про Самуїла Корецького. І тільки пізніше обидва варіанти злилися в одну думу. До того ж прізвище Корецький певною мірою схоже з іменем Корибут, а тому воно й потрапило до пісні. Антонович та Драгоманов також намагалися з'ясувати походження імені Байда. Вони не погоджувалися зі загальнозвизнаним значенням дієслів «байдикувати», «байдувати», вважаючи, що таке формулювання не пасує жвавому князю Вишневецькому. Крім того, історики вказували на билинний характер пісень про Байду, які в чомусь перегукуються з російськими билинами про подібного героя.

Займався цією проблемою також і Михайло Грушевський. Питанню визначення історичного підґрунтя «Пісні про Байду» він присвятив доволі детальну історичну розвідку. У ній вчений, незважаючи на певні сумніви, все ж припускає можливість ототожнення козака Байди з історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького. Крім того, Грушевський, як Антонович і Драгоманов, намагався з'ясувати значення слова «байда». Однак, на відміну від колег, Грушевський до-

тримувався думки, що словами зі спільним коренем до нього все ж є «байдування», «байдикування», «байдики бити» в значенні «лінуватися». Вченим було зроблено висновок, що «байда» — «се байдикуваний, гулящий чоловік — гуляка». Напевне саме тому Грушевський одночасно з висловленим припущенням стверджував, що таке прізвище не міг носити князь. На думку історика, саме у цьому місці розривається зв'язок між історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького та козаком Байдою.

Радянська історіографія теж неодноразово робила спроби співвіднести образ Байди з постаттю князя Дмитра Вишневецького. Виразний представник цієї школи, професор Володимир Голобуцький, автор багатьох розвідок з історії України XV—XVIII століть, вважав, що особу Дмитра Вишневецького надмірно ідеалізовано буржуазними істориками, незважаючи на реальні факти. Вчений проаналізував «Пісню про Байду» і погоджувався з Грушевським про значення слова «байда» як «гультай». Порівнюючи факти, викладені у хроніці польського мемуариста Мартина Бельського, з свідченням тогочасного французького посла у Стамбулі, Голобуцький писав, що образ Дмитра Вишневецького, за трактовкою Бельського, надто прикрашений. На думку вченого, освітлені в історичній пісні події є лише літературною гіперболою. Так, вказує Голобуцький, в записках французького посла при султанському дворі вказується, що Дмитро Вишневецький загинув зовсім не такою смертю, яка описана в пісні — його банально задушили. Багато істориків радянського часу, погоджуючись з Голобуцьким, досить стримано ставились до ототожнення Байди і Вишневецького. В «Історії